

KUR'ÂN-I KERÎM KIRAATİNDE DÂD (ض)
HARFİ: MAHRECİ VE SIFATLARI
THE SOUND "DÂD" IN QURANIC RECITATION:
ITS ORIGIN AND CHARACTERISTIC

HAYRETTİN ÖZTÜRK

[Dr. Öğr. Üyesi., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'anı Kerim Okuma ve Kıraat
İlmi ABD.

Faculty Member, PhD., Ondokuz Mayıs University Faculty of Divinity, Department of Qur'anic
Recitation

hayrettin.ozturk55@hotmail.com]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Ocak/January 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 31 Mayıs/May 2018

Yayın Tarihi / Published: 27 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Yıl / Year: 2018 *Sayı - Issue:* 44 *Sayfa / Pages:* 41-67

Atıf/Cite as: Öztürk, Hayrettin. "Kur'ân-ı Kerîm Kıraatinde Dâd (ض) Harfi: Mahreci ve Sıfatları -
The Sound "Dâd" in Quranic Recitation: Its Origin and Characteristic". Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 44
(Haziran-June 2018): 41-67.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit
edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism
software. <http://dergipark.gov.tr/omuiifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs
University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Kur'ân-ı Kerîm Kıraatinde Dâd (ض) Harfi: Mahreci ve Sıfatları

Öz: Dâd sesi, Arapçada eşsiz bir sestir. Bu sebepten o, diğer dillerden ayrılır. Bundan dolayı Arapçaya *dâd dili* denilmiştir. Hz. Peygamber'den (as) itibaren *dâd* harfinin mahrecinin tartışıldığı ve bu tartışmanın günümüze kadar geldiğini görüyoruz. *Dâd* harfinin ilmî boyutlarıyla tartışılacağı bu makalede, önce *dâd* sesinin tarihi bir değerlendirmesi yapılacak ve ilk dönemlerde kullanılan *dâd* sesinin günümüzde kullanılıp kullanılmadığına kanıt aranacaktır. Ayrıca *dâd* harfinin mahreci, sıfatları, ihtilaflar ve fukaha görüşleri ele alınıp değerlendirilerek *dâd* harfinin en doğru telaffuzunun hangisi olduğu hususu delillerle açıklanacaktır.

Anahtar Sözcükler: "Dâd" sesi, "Dâd" Dili, "Dâd" Harfinin Mahreci, "Dâd" Harfinin Doğru Telaffuzu.

The Sound "Dâd" in Quranic Recitation: Its Origin and Characteristic

42

OMÜİFD

Abstract: The sound "*dâd*" is an unique sound in Arabic language. Thus, Arabic language differs from other languages and it is named as "*Language of Dad*". The origin of the sound has been a topic which is one of the long-standing controversies. This article aims to analyse the sound "*dâd*" scientifically within two parts: First one is to analyse the sound from a historical point of view by trying to provide evidence whether the sound that was used in the first period in history is still in use or not today. Second one is to analyse the origin and characteristics of the sound "*dâd*" by determining the right way of reciting it based on Islamic laws and according to Islamic scholars.

Keywords: The Sound *Dâd*, Language of *Dâd*, the Origin of the Sound *Dâd*, *Dâd's* Pronunciation and Characteristic.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in kıraatinde bir takım usul ve kaideler vardır. Zira buna işaret eden âyet-i kerimelerde yüce Rabbimiz şöyle buyurmaktadır:

"Kur'ân-ı ağır ağır ve tane tane oku"¹

"O halde Biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy."²

¹ el-Müzzemmil 73/4.

² el-Kıyâmet 75/18.

Kur'ân'ın tertil üzere okunması, tecvid bilmeye bağlıdır. Tecvid, Kur'ân'ın süsüdür. Bu da harflerin mahreç ve sıfatlarına uyarak, ifrat ve tefritten kaçarak okumaktır. Peygamber (as), Kur'ân'ı harf harf, tane tane ve dura dura okurdu.³ Âlimler, tecvidsiz okumayı “*lahn*” yani “okuyuş” hatası saymışlardır.⁴

Harfleri ve âyetleri, mahreç ve sıfatları ile uyumlu ve doğru okumak, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına zemin hazırlar. Bu sebepten İslâmî ilimlerin çoğunun ilk ortaya çıkış sebebi, Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet etmek içindir. Kur'ân'la ilgili yapılan çalışmalardan biri de harfler konusudur. Bu harfler üzerine nahiv, fıkah ve şerî ilimler bina edilmiş ve özellikle “*dâd*” “ض” harfi hakkında eserler yazılmıştır.

Dil âlimleri, Kur'ân'da “*dâd*” “ض” harfinin yer aldığı kelimelerin tasnifi, manalarının tefsiri, “*zâ*” “ظ” harfi ile mukayesesi üzerine çalışmalar yaparken, diğer taraftan *Dâd* harfinin telaffuzu, mahrecinin ve sıfatlarının beyanı üzerine de çalışmalar yapmışlardır.⁵ Bizim çalışmamız bu ikinci kısmı ilgilendirmekte yani *dâd* harfinin mahreci, sıfatı ve ihtilafları hakkında olacaktır.

Kur'ân'ın indiği ilk dönemlerden günümüze kadar ki süreç içerisinde “*dâd*” “ض” harfinin mahrecinde üç farklı okuyuş ortaya çıkmıştır: (1) Bugün Etiyopya'da yaşayan Sudan kökenli bazı Müslümanların (Zeyâlî halkı) *dâd* harfini, *lâm* harfinin mahrecine benzeterek, *veladdâllîn* yerine *velallâllîn* şeklinde okumaları. (2) Şam halkının büyük çoğunluğunun ve Irak halkının *dâd* harfini Arapçadaki *zâ* “ظ” harfine benzeterek telaffuz etmeleri. (3) Mısırlıların kâhir ekseriyeti ile bazı Mağribîlerin *dâd* harfinin

³ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. İbrahim Atve, el-Mektebetü'l-İslamiyye, tarihsiz, Fedâilü'l-Kur'ân, 23.

⁴ Abdulvahhâb Hamûde, “Kırâatü'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi luhûnî'l-arabi lâ bi luhûni ehli'l-fısk”, *Mecelletü'l-Ezher*, sayı: 2, (Kahire: 1958), 30: 155-158.

⁵ İbn Neccâr Şemsuddîn, “Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-İrâkî*, thk. Taha Muhsin, sayı: 2, (Bağdat: 1408/1988), 39: 250-251.

mahrecini, “dâl” harfinin mahreci ile karıştırarak Arapçadaki “tâ” “ط” şeklinde, “tâ” “ط” veya “dâl” “ذ” lafzına benzer bir mahreçle okumaları.⁶

“Dâd” “ض” harfinin manaları, mahreç ve sıfatları hakkında yapılan tartışmalar sayesinde bu harf meşhur olmuş ve Arap dili, *Lügatü’l-Dâd=Dâd Dili* olarak anılmaya başlanmıştır.⁷ Türklerle Arapların bu harfi farklı farklı telaffuzları bu kadîm tartışmanın günümüze kadar geldiğinin en bariz örneğidir. Uluslararası yarışmalarda ve farklı mahfillerde *dâd* harfinin telaffuzu bazı okuyucuları olumsuz etkilemiştir. Bunların başında Türk okuyucular gelmektedir. Bu sebepten *dâd* harfinin en doğru mahrecinin ne olduğu hususunda bir makale yazma zarureti hâsıl oldu. Bu çalışma böyle bir düşüncenin ürünüdür. Bu makalede önce, *dâd dili*, *dâd* harfinin sıfatları, mahreci ve mahreçle ilgili ihtilaflar, *eski dâd* ve *yeni dâd* sesi ve *dâd* sesinin değişim süreci ele alınıp değerlendirilmekte sonra da, *dâd* harfinin en doğru telaffuzu, deliller, fakihlerin görüşleri, değerlendirme ve sonuç bölümü ile yazı sona ermektedir.

44

OMÜİFD

1. Dâd Harfi, Mahreci Ve Sıfatları

1.1. Dâd Dili

Arapça *dâd dili* olarak bilinir. Bu durum *dâd* sesinin sadece Arapçada var olduğu düşüncesinden kaynaklanır. Arap diline, *Lügatü’l-Dâd=Dâd Dili* denilmesi ne zaman başlamış ve kim tarafından ortaya atılmıştır?

Nahiv âlimlerinden İbn Hişam el-Ensârî (ö. 761/1360), Muğni’l-Lebîb adlı kitabında Hz. Peygamber’in (as); “أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ بِيَدِ أُنَى مِنْ قَرِيْشٍ ” “واسترضعت في بني سعد بن بكر”

“Ben “ض” harfini en iyi telaffuz edeninizim. Çünkü ben Kureysliyim ve Beni Sa’d b. Bekir’de süt emdirildim (büyüdüm)”⁸ dediğine dair bir rivâyet nakleder. Eğer bu rivâyet sahih ise o zaman “lügatü’l-dâd” şek-

⁶ İbn. Neccâr, “Gâyetü’l-murâd fî m’arîfeti ihrâci el-dâd,” *Mecelletü’l-mecmai’-ilmî el-İrâkî*, 252.

⁷ Salâh Revvây, “el-Arabiyyetü lügatü’l-dâd...limâzâ?”, *Havliyyatu Külliyyeti Dâri’l-Ulûm*, (Kahire: 1988), 11:87.

⁸ İbni Hişam el-Ensârî, *Muğni’l-lebîb*, Matbaatü’l-Halebî, (Kahire: tarihsiz), 105.

linde bir isimlendirmenin İslâm'ın ilk yıllarına dayandığını söyleyebiliriz. Fakat güvenilir hadis kaynaklarının hiçbirinde böyle bir hadise rastlanmamış, senedinin aslının bulunmadığı ve mevzu hadislerden olduğu hususu ise, hadis âlimlerince ifade edilmiştir.⁹ Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659), bu rivâyetin sahih olmadığını sadece Nahiv ve Usul kitaplarında geçtiğini¹⁰, Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) bu hadisin aslı olmadığını, Muhammed el-Emir es-San'ânî (ö. 1182/1768) de hadisin garip olduğunu ve senedinin bilinmediğini¹¹ söylemişlerdir. Ne İslâm'dan önce, ne de İslâm'ın ilk yıllarında bilinmeyen bu adlandırmaya hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarına kadar herhangi bir kaynaktan rastlanmaz.

Milâdî 800'lü yılların ortalarından sonra, özellikle doğuda İranlılarla Türkler'in Arap toplumuna karışmasını müteakiben büyük bir süratle, *dâd* ile *zâ* harflerinin telaffuzundaki karıştırılmalar yaygınlaşmaya başlamış¹² ve ilk olarak İbn Kuteybe (ö. 276/889) bu iki harfin arasındaki farkları göstermek için bir urcûze (mısraları kafiyeli, kısa vezinli nazım) telif etmiş, İbn 'Abbâd (ö. 385/995) da *el-Farku Beyne'd-Dâd'ı ve'z-Zâ* adında bir risale yazmıştır.¹³ Bu iki çalışmadan sonra ilk defa Mütenebbî'nin (ö. 354/965) kendisini ve kavmini övdüğü bir şiirinde "*men nataka'd-dâd*" ibaresini kullandığı ve yine ilk olarak onun tarafından "*dâd*" sesinin yalnızca Arap diline has olduğunun açıklandığı görülmektedir.¹⁴ Daha sonra gelen İbn Cinnî (ö. 392/1002), İbn Fâris (ö. 390/1004) Ebû Hayyan el-Endelûsî (ö. 654-745) ve Fîrûzâbâdî (ö. 816/1414) gibi Arap dili bilginleri de eserlerinde aynı hususu tekrar etmişlerdir.¹⁵ Harîrî (ö. 516/1122)

⁹ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, nşr. Abdülfettah Kâdî Muhammed Sâdık Kamhâvî, (Kahire: 1972), 220.

¹⁰ İbrahim Enis, *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*, (Kahire: 1975), 53.

¹¹ Muhammed el-Emîr, *Hâşiyetü'l-emîr a'lâ muğni'l-lebîb*, (Kahire: Matbaatü'l-Halebî, tarihsiz), 1:105.

¹² Enîs, *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*, 57.

¹³ Revvây, "el-Arabîyyetü lügatü'd-dâd...limâzâ?", *Havliyyatu Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, 91.

¹⁴ Ebû Tâlib el-Mütenebbî, *Divanü'l-Mütenebbî*, (Kahire: 1958), 127.

¹⁵ Ebu'l-Feth İbn Cinnî, *Sırru Senâ'at'i-İ'rab*, thk. İbrahim Mustafa, (Halep: 1954), 1:222; Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Faris, *es-Sâhibî*, (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1910), 7; Celâleddîn es-Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi*, (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1327), 228; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-a'rûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Kahire: h. 306), 2:406.

*Makâmât'*ında, Suyûtî (ö. 911/1505) *el-Müzhir'*de ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) de *el-İtidâd fî ma'rifeti'z-zâi ve'd-dâd* adlı eserlerinde *dâd* harfinden bahsetmişlerdir.¹⁶

Yukarıda zikrettiklerimizden de anlaşılacağı üzere Arap diline *Lügattü'd-dâd* ismini ilk verenin, Mütenebbî (ö. 354/965) olduğunu görüyoruz. Daha sonrasında dil âlimleri de Arap dilinin diğer dillerden farklı bir özelliğini ön plana çıkardığı için bu ifadeyi kullanmışlardır.

1.2. Dâd Harfinin Sıfatları

1.2.1. Cehr

Cehr¹⁷, harfi telaffuz ederken, mahrece itimadın kuvvetli olması sebebiyle, nefesin tamamının veya çoğunun hapsolüp, nefes cereyanının akmasına denir.¹⁸ Cerh harfleri okunurken mahrece kuvvetle dayanıldığı için nefes cereyanı tıkanır. Nefesin akmasını tuttuğunda ses onunla birlikte tutulmuş ve ses kuvvetlenmiş olur. Zıddı, hems sıfatıdır. Hems; sesi gizlemeye veya gizli sese denir.¹⁹ Yani harf telaffuz edilirken mahrecinden nefes cereyanının akması demektir.

1.2.2. Rihvet

Lügatte, “yumuşaklık” manasına gelen rihvet sıfatı, sesin kuvvetinin zayıf olması hasebiyle ses ve nefesin beraberce akmasına denir.²⁰ Zıddı,

¹⁶ Revvây, “el-Arabiyyetü lügatü'd-dâd...limâzâ?”, *Havliyyatu Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, 93.

¹⁷ Cehr ve Hems sıfatları için bk. Ebû Bişr Amr b. Osman Sibeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn, 2. Baskı, (Kahire: 1982), 4:434-436; Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe*, nşr. Ahmed Hasan Ferhat, 2. Baskı, (Amman: 1984), 115-138; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, (Kahire: el-Matbaatü'l-Müniriyye tarihsiz), 10:128-129; İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma'l-ilmî el-İrâkî*, 266; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7, 30. Baskı, (İstanbul: 2016), 202.

¹⁸ Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-arabiyye*, (Mısır: 1376), 2:618.

¹⁹ İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma'l-ilmî el-İrâkî*, 266; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 202.

²⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4: 434; Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe*, 115-138; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 10:129; İbn el-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 202.; Nüreddin Ali b. Muhammed b. Gânim el-Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid, Dâru eş-Şuûni el-Sikâfe el-

şiddet sıfatıdır. Lügatte, kuvvet manasına gelen şiddet sıfatı²¹, harfleri telaffuzda nefesin akması ve kuvvetin ona dayandırılmasıdır.

1.2.3. Beyniyye

Harf telaffuz edilirken sesin birazının akması ve birazının da hapis olması veya zayıf olarak akması demektir. Zaten kelime “arasında-ortada olmak” anlamındadır. Şiddet ile rihvet sıfatlarının arasında yer alır.²² Şiddet harfleri, mahrecinde sükûn ile okunduğu zaman ses ve nefes akmaz. Çünkü ses mahrecinden aktığında lîn harfine benzer. Rihvet de yumuşaklık anlamında olup bu telaffuzda, mahreçten sesin akmasından dolayı meydana gelen bir yumuşaklıktır. *Dâd* harfinde ses akar, nefes akmaz.²³

Bazıları *dâd* harfini beyniyye sıfatından kabul etmiştir. Beyniyye harflerinin hepsi mechûre (cehr sıfatı harfi) olduğundan²⁴ böyle bir karışıklık olmuş olabilir. Ayrıca *dâd* harfini Araplar şiddetli okurlar, Türkler ise yumuşak ve akıcı okurlar. Bu ikisinin ortasında okumanın daha doğru olacağını söyleyenler burada beyniyye sıfatının olduğunu söylemişlerdir. Meselâ İbni Hâcib, *dâd* “ض” harfinin sıfatının hems ve cehr arasında olduğuna dair bir rivâyet nakletmiştir.²⁵

47

OMÜİFD

1.2.4. İsti'lâ

İsti'lâ²⁶, yükselmek demektir. Harf telaffuz edilirken dil kökünün üst damağa doğru yükselmesidir. Zıddı, istifâl'dir. Harflerin telaffuz edilir-

'Âmme, sayı: 2, (Bağdat:1989), 18:122; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 203.

²¹ İbn el-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 202; Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, sayı: 2, 18:122; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 203.

²² Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 122; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 205.

²³ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 204.

²⁴ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 204.

²⁵ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, (Bursa: Emin Yayınları 26, 2011), 115; Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 121.

²⁶ İsti'lâ için bk. Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe*, 115-138; İbni Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, 10:129.

ken dilin yukarıya yükselmeyip aşağıda kalmasına lügatte, inhifad denir.²⁷

1.2.5. İstîtâle

İstîtâle, sesin mahreçte uzamasıdır. Bu harf okunurken dil ucunun kenarının, üst azı dişlerden lâm'ın mahrecine kadar uzanmasına denir.²⁸

1.2.6. İtbâk

İtbâk, harfi telaffuz ederken dil kökünün ve ortasının yukarı damağa yükselmesiyle birlikte, dilin üst damağa yapışması veya yapışmaya yaklaşmasıdır.²⁹

1.2.7. İsmât

Lügatte “men etmek, engellemek” anlamlarına gelir. İsmât sıfatının harflerinin telaffuzu zor olduğundan bu harfler, hızlı telaffuza engel olur.

48

OMÜİFD

Zorlukları sebebiyle bu harflerin rubâî, humâsî ve südâsî'si yoktur. Izlâk sıfatının zıddıdır.³⁰

1.2.8. Nefh

Üfleme ve üfürme anlamlarına gelen nefh, harfi telaffuz ederken arı sesine benzer bir sesin çıkmasına denir.³¹

1.2.9. Tefhim

Harfi okurken, dilin kökünün üst damağa kalkması sebebiyle harfe bir kalınlık gelmesi ve ağzın içinin ses ile dolmasına denir. Yani harfi kalın okumaya denir.³²

²⁷ İbn. Cezerî, *en-Neşr*, 2: 202.

²⁸ İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma' il-mî el-İrâkî*, s 266-267; Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları: 287, On ikinci baskı, (İstanbul: 2017), 73.

²⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4:436; Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdî'l-kırâe*, 115-138; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 10:128.

³⁰ İsmât kavramı için bk. Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdî'l-kırâe*, 116-118; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 10:130.

³¹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde Ulemâi't-tecvîd*, (Bağdat: 1986), 230; Abdülkerim Debreli, *Mîzânu'l-hurûf ve şifâül-ebdân*, (İstanbul: 1305), 18.

1.3. “Dâd” “ض” Harfinin Mahreci

Bir mahrece dayanarak çıkan sese harf³³, harfin çıktığı yere de mahreç denir.³⁴ Kıraat ve tecvid kitaplarında “dâd” “ض” harfinin mahreci ile ilgili üç görüş ileri sürülmüştür.³⁵

(a) Zeyâli halkı: Bunlar, “dâd” “ض” harfini “lâm-ı mufahhama” şeklinde okurlar. Bu şekilde okumalarının sebebi “lâm” harfinin “dâd” “ض” ile mahrecinin ortak olmasındandır. Çünkü “dâd” “ض” (aksa'l-hafe) dilin en kenarı ile “lâm” ise (edna'l-hafe) alt kenardan çıkarılır. Lâm'ın mahreci, dilin iki kenarı ile birlikte dil ucuna varıncaya kadar olan üst damaktır. “Dâd” “ض” harfinde istitâle (sesin mahreçte akıp gitmesi) sıfatı vardır, mahreci uzundur ve “lâm” harfine kadar ses uzar. Bundan dolayı lâm'ın mahrecine benzetilmiştir.

(b) Şam ve Irak halkı: Bunlar “dâd” “ض” harfini, “zâ” “ظ” şeklinde çıkarırlar.

(c) Mısır ve Mağribliler: Bunlar da “dâd” “ض” harfini, “dâl” “د” veya “tâ” “ط”nın mahrecine yakın telaffuz ederler.

“Dâd” “ض” harfi; *İsti'lâ*, *istitâle*, *itbâk*, *nefh* ve *cehr* sıfatlarından dolayı okunuşu en zor harftir. Mahreç, harfin terazisidir. İbni Hâcib'e (ö. 636/1246) göre “dâd” “ض” harfi, dilin kenarı ve sonrasında gelen azı dişle-

³² İbn Cezerî, en-Neşr, 1:202-203; Ayrıca tefhim kavramı için bk. Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kirâe*, 115-138; Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded.*, 122; Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, 72; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 221. Bu sıfatların dışında ayrıca satem sıfatı vardır. Satem kavramı için bak Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kirâe*, 115-117; Lisanu'l-Arab (صنم) maddesi.

³³ Ebû'l-Hasen Nüreddin Ali b. Sultan el-Herevî Aliyyü'l-Kâri, *el-Minehu'l-fikriyye bi şerhi'l-mukaddîmeti'l-cezeriyye*, (Mısır: 1368/1948), 8; Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvidi*, (İstanbul: 1955), 14.

³⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde Ulemâi't-tecvîd*, 181-183.

³⁵ Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded.*, 128; Revây, “el-Arabiyyetü lügatü'd-dâd...limâzâ?”, *Havliyyatu Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, 97.; İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fi m'arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecmai'l-ilmî el-İrâkî*, 252-253.; İbn Cezerî, en-Neşr, 2: 207.

ridir. Fahreddîn el-Câberdî'ye (ö. h.746) göre, "dâd" "ض" harfi, dilin her hangi bir kenarı ve sonrasında gelen sağda veya solda olan dişlerdir.³⁶

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), "dilinin ilk kenarı ve sonrasında gelen dişler *dâd* "ض" harfi içindir"³⁷ demiştir.

Buna göre *dâd* "ض" harfinin mahreci, dilin sol veya sağ veyahut her iki tarafı ile *edrâs* denilen üst azı dişlerinden çıkar. Ebû İshak eş-Şatibî (ö. 790/1388) de dilin kenarı ve köküdür demiştir. Hz. Ömer'in her iki taraftan çıkardığı rivâyet edilmiştir.³⁸

1.3.1. Dâd Harfinin Mahreci İle İlgili İhtilaflar

Arap dil bilimcileri, *dâd* "ض" harfinin mahreci ve şiddeti ile ilgili ihtilaf etmişlerdir. Hatta Arapların kendileri bile bu harfin nasıl telaffuz edileceği konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Dilcilere göre³⁹ *dâd* "ض" harfi, kendisinde bulunan *rıhvət, itbak ve istitâle* sıfatları sebebiyle telaffuzu en zor harflerdendir. Mahreci bazen sağdan bazen soldan ve bazen de her iki tarafla birlikte dilin kenar veya dişlerin kenarlarından çıkarılmasından kaynaklanır. Sibeveyh de bu harfin çıkış yerinden ve zorluğundan bahsetmiştir.⁴⁰

Ebû'l-Bekâ İbni Ya'îş (ö. 643/1245), bazılarının *dâd* "ض" harfini, *zâ* "ظ" olarak telaffuz ederek dilin veya dişlerin kenarlarından çıkardıklarını⁴¹ ve bazılarının da Arapların fethettiği bölgelerde telaffuzu zor olan harf-

³⁶ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 119.

³⁷ Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi*, 2: 227.

³⁸ İbn Neccâr, "Gâyetü'l-murâd fi m'arifeti ihrâci el-dâd", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-İrâkî*, 265.

³⁹ Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi*, 2: 227, 228; Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, (Dimeşk: 1345), 2: 205.

⁴⁰ Sibeveyh, *el-Kitab*, 3: 228.

⁴¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, 2: 137.

lerden birinin eski *dâd* "ض" harfini⁴² çıkarmak olduğunu, bu harfin mahrecinin Arap yarımadasındaki bazı Araplara zor geldiğini⁴³ ifade etmiştir.

Salah Revây da, *dâd* "ض" harfinin mahrecini, bugüne kadar tam olarak ortaya koyabilen bir âlimin çıkmadığını, diğer yabancı dillerde de bu harfin olmadığını, Arapların diğer milletlerle karışmaları sebebiyle, dillerden yerinin kaybolduğunu⁴⁴, Gotthelf Bergsträsser (ö. 1886-1933) gibi bazı müsteşrikler de, *eski dâd* "ض" harfinin gerçekten kayıp olup bilinmediğini, Arapça dilinin dışında da bilinmediğini⁴⁵ söylemişlerdir.

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *dâd* "ض" harfinin *şeceriyye*⁴⁶ ağaç gibi olup, "*cim*" ve "*şin*" harflerinin mahreçlerinden çıktığını söylerken, Sibeveyh ve Ebu Hayyan, *dâd* "ض" harfinin mahrecinin tek olduğu ve o mahreçten çıkan başka bir harfin olmadığı hususunda ondan ayrılmışlardır.⁴⁷

Halil, Sibeveyh ve Ebû Ali b. Yezdâd el-Ahvâzî (ö. 446/1055), *dâd* "ض" harfinin dilin ilk kenarından ve dişlerin ilk kökünden çıkarılabildiği gibi, dilin sağ ve sol tarafından da çıkarılabileceğini fakat sol taraftan çıkarılmasının daha kolay ve ölçülü olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁸ Suyûtî de Ebu Hayyân'ın (ö. 745/1344), çoğunluğun sol taraftan, azınlığın sağ taraftan, bazılarının da iki taraftan bu harfi telaffuz ettiğini söylemektedir.⁴⁹

Bu ihtilaflardan *dâd* harfinin bir değişim geçirdiğini ve ilk zamanlarda kullanılan *dâd* "ض" harfinin telaffuzunun zor olduğunu, Arap toplu-

⁴² İlk dönem âlimlerinin *Dâd* "ض" harfinden kast ettikleri şey, İtbâk ve Rihvet sıfatının olmasıdır. Fakat günümüz Arap dünyasında *Dâd* harfinin telaffuzunda bu iki sıfat kullanılmaz.

⁴³ Enîs, *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*, 49.

⁴⁴ Revvây, "el-Arabîyyetü'lügatü'd-dâd...limâzâ?", *Havliyyatu Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, 98.

⁴⁵ Bergsträsser Gotthelf, *et-Tatavvuru'n-nahvî*, nşr. Ramazan Abduttevvab, (Kahire: 1982), 10.

⁴⁶ Şeceriyye, yani damağın kaynağından çıkmasıdır. Bu da lisanın iki tarafıdır. Halil'e göre şecere, ağzı açık olan demektir. Alt çeneden sakalın toplandığı yerden çıkar da denilmiştir. Bk., Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi'*, 2: 228.

⁴⁷ Sibeveyh, *el-Kitap*, 3: 436; Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi'*, 2:228.

⁴⁸ Sibeveyh, *Kitap*, 3: 432; Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi'*, 2:227-228.

⁴⁹ Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi'*, 228.

luklarının bu harfi ona yakın bir harfle değiştirdiklerini ve herkesin kendi bölgesine göre bu harfi telaffuz ettiklerini anlıyoruz.

Netice itibariyle; *dâd* "ض" sesi eskiden beri hem Araplar hem de Arap olmayanlar için telaffuzu zor bir harf olmuştur. İlk dönem dil âlimleri, diğer Arap harflerinde bu manada bir sıkıntı çekmemişken *dâd* "ض" harfinin mahrecini tarif etmekte zorlanmışlardır.

Eğer biz bugün, ilk Arap nesillerinin *dâd* "ض" harfini nasıl kullandıklarını bilemezsek, o zaman onların ortak kullandıkları yukarıda ifade edilen bu üç lehçeden (Mısır, Suriye, Irak ve Zeyâlî halkından)⁵⁰ hangisinin asıl olana en yakın olduğunu da tespit edemeyiz. İlk dönemlerde kullanılan *dâd* harfi ile günümüzdeki *dâd* harfinin mahreçlerinde farklılık var mıydı? Varsa *eski dâd* harfinin mahreci nasıldı?

1.3.1.1. Eski "ض" Harfinin Mahreci

52

OMÜİFD

Günümüzde kullanılan *dâd* sesi, eski dil bilimcileri tarafından tanımlanan ses değildir.⁵¹ İlk dönem Arap dilbilimcileri, *dâd* sesinin çıkış yeri hakkında bilgi vermişlerdir. Bu sesle ilgili en eski bahse Halil b. Ahmad'ın *el-Ayn* adlı kitabında rastlıyoruz.⁵² Sekizinci yüzyıl dilbilimcisi Sibeveyh, "*el-Kitab*" adlı eserinde bu sesin telaffuzunu "dilın yanlarının arka kısmı ile bitişindeki azı dişlerinin arası" olarak tanımlamaktadır. Buna ilave olarak havanın dilin yanlarından dışarı çıktığını ve sesin sağ tarafta oluştuğunu ifade etmektedir.⁵³

Sibeveyh, *dâd* sesinin telaffuzu ile ilgili ilave detaylar da vermektedir. Sibeveyh bu sesi *mağhur* (sesli), *rihve* (sürtünmeli) ve *mutbıqa*⁵⁴ (vurgulu ses) şeklinde gruplandırmaktadır. Dolayısıyla, eski Arapça kitaplar-

⁵⁰ İbn. Neccâr, "Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd", *Mecelletü'l-mecmai'l-ilmî el-İrâki*, 252.

⁵¹ İbrahim Enis, *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Mısriyye, 1992), 48; Harflerin farklı telaffuzları ve sıfatlarında meydana gelen değişiklikler, *eski Dâd* ve *yeni Dâd* diye ifade edilmiştir. Bk. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde Ulemâi't-tecvîd*, 241-256; 265-286.

⁵² Hafîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî- İbrâhîm es-Sâmerrâ'î, (Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1980-1985), I-VIII.

⁵³ Sibeveyh, *el-Kitab*, 4: 433.

⁵⁴ Sibeveyh, *el-Kitab*, 4: 434-435.

da tanımlandığı şekliyle, *dâd* sesini sesli, sürtünmeli ve vurgulu, ses yolunda sağda ve solda bir engele çarparak çıkan harf olarak tanımlayabiliriz. Diğer dillerde bu üç özelliği taşıyan bir ses mevcut değildir.

Bu tanımlardan anlaşılmaktadır ki; Sibeveyh'e göre *eski dâd* üst damağa doğru yükselen (müsta'liye) harfleridir.⁵⁵ *Eski dâd* "ض" harfi, *yeni dâd* "ض" harfi gibi sesli olsa da (ses çıkarken sallanma, titreme ve hançerenin gözükmeye gibi) *eski dâd* harfinde rihvet sıfatından şiddet sıfatına doğru bir değişim vardır.⁵⁶ Seslerin, zamanla mahrecinden sapmalara maruz kaldığını anlıyoruz. Çünkü Sibeveyh'in bahsettiği *dâd* ile günümüzde bilinen *dâd* farklıdır.

Eski dâd "ض" gırtlaktan çıktıktan sonra boğazdan ağza doru akar. Birçok rivâyete göre ağzın sağ tarafından bazılarında ağzın ise sol tarafından Sibeveyh'e göre her iki taraftan çıkarılır.⁵⁷

Bu *eski dâd sesinin* güney ve güneybatı Arap yarımadasında yani Umman ve Yemen'de var olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. 1876 yılında Güney Arabistan'daki araştırmacılar, *dâd* sesinin tarihiyle ilgili çalışmalar yapmışlar ve İslam'ın ilk dönemlerinde kullanılan *dâd* sesinin Hadrami ve Mehri Arapçasında kullanıldığını keşfetmişlerdir. *Dâd* sesinin günümüzde de Güney Umman'ın bazı bölgelerinde kullanıldığından bahsedilmektedir. Bugün *zâ* sesine benzeyen bu sesin mahreci, araştırma yapılan bu bölge sakinleri arasında kullanılmaktadır.⁵⁸

1.3.1.2. Modern Arapçada Kullanılan Dâd Sesi

Günümüz Arap dünyasında kullanılan *dâd* sesi, *eski dâd* sesinden farklıdır. Modern *dâd* sesi, dil ucu ile üst ön dişlerin diplerinden *kalın tâ* şeklinde kuvvetli ve vurgulu bir biçimde seslendirilir. Çağdaş dilciler, *dâd*'in

⁵⁵ Sibeveyh, *el-Kitab*, 4: 129.

⁵⁶ Hasan Abbas, *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ*, (Dımeşk; Menşûrât-ı İttihâdî'l-Kitâbi'l-Arab, 1988), 154-155.

⁵⁷ İbrahim Enis, *el-Esvâtu'l-lügaviyye*, 49; Abbas, *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ*, 155; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, 2: 137.

⁵⁸ Munira al-Azraqi, "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia", *Arabica* 57, (Leiden: 2010), 60.

sesini dış-dışeti (esnânî-lisevî) diye vasf etmişlerdir.⁵⁹ Fakat bu ses, eski Arapça sesler arasında yer almamaktadır. Sibeveyh ve diğer dilbilimciler tarafından da bahsedilmemiştir. Arapça kitaplarda ilk kez hicrî 8. yüzyıl-da (M.S. XIV. Yüzyıl), İbn el-Ğazarî (ö. 833/1429) tarafından ve hicretin 9. yüzyılında (M.S. XV. Yüzyıl) Ali el-Hazrecî el-Makdisî (ö. 1004/1596) tarafından bahsedilmiştir.⁶⁰

Günümüz Arapçasında kullanılan bu ses, aynı zamanda Mısır, Suriye ve Lübnan lehçelerinin bazılarında ve Bahreyn'deki yerleşik insanlar arasında, Bağdat'taki Hristiyanlar, Ürdün'deki şehirliler tarafından da kullanılmaktadır. Körfez ülkelerinde ve Yemen'in bazı bölgelerinde konuşma dilinde *kalın dal* şeklinde kullanılan *dâd* yoktur. Bu bölgelerde *zâ* harfine benzeyen *dâd* kullanılmaktadır.⁶¹

1.3.1.3. Dâd Sesinin Değişim Sürecinin Arka Planı

54 *Dâd* sesindeki bu değişim yeni değildir. Sibeveyh ve İbn Ya'îş döneminde de *dâd* sesinin farklı telaffuzları vardı. Bunların bazıları *dâd* harfini *zâ*, bazıları *kalın dâl*, Sibeveyh'in kendisi de zayıf *dâd* şeklinde tanımlamışlardır. Bu özgün sesin çıkarılmasındaki zorluk sebebiyle tatmin edici bir açıklama getirilememiştir.⁶²

Hicretin 4. yüzyılında (M.S. X. Yüzyıl) *dâd* sesinin kaybolduğu ve *zâ* ile birleştiği not edilmiştir. Bu birleşim bu iki sesin serbest bir biçimde ve birbirlerinin yerlerine kullanıldığı bir döneme işaret etmektedir. Bu iki harfin benzerliği kafa karışıklığına sebep olmuş ve bu hususta birçok kitap yazılmıştır. Bu kitaplar, *dâd* ve *zâ* seslerinin olduğu kelimeleri içermektedir.⁶³

Dilbilimcileri, benzer iki sesi birbirinden ayırmakta zorluk çektiklerinde, bu sesleri birleştiriyorlardı. *Dâd* sesindeki değişim buna bir örnek-

⁵⁹ Temmâm Hasan, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-lüğa*, (Fas: Dâru's-Sikâfe-Dâru'l-Beydâ, 1985), 120.

⁶⁰ Enis, *el-Esvâtu'l-lüğaviyye*, s 49-52; Abdullah el-Ğabbûri, "el-Arabiyye Lüğatü'd-Dâd", *Nedvet Dâiretu 'Ulûmu'l-Lüğa'l-Arabiyye*, (Bağdat: 1998), 1: 9-18.

⁶¹ Azraqî, "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia", *Arabica*, 60.

⁶² Enis, *el-Esvâtu'l-lüğaviyye*, 52-53.

⁶³ Ğabbûri, *el-Arabiyye lüğatü'd-dâd*, 2:11.

tir. Eskiden kullanılan ve kırsal Arap lehçelerinde kalan *dâd* sesi, *zâ* ile birleşmiş ve şehir lehçesinde kullanılmayan yeni bir ses haline gelmiştir.⁶⁴

Değerlendirme

Dâd Dili'nin bir değerlendirmesi ile başladığımız bu makalede, neden Arapçaya bu isim verildi de bir başka dile verilmedi sorusuna cevap vererek *dâd* harfinin mahrec ve sıfatları hakkında kısa bir değerlendirmede bulunmak istiyoruz.

Arap dilinin "*Lügatü'd-Dâd*" şeklinde isimlendirilmesi, üçüncü asrın başlarına kadar herhangi bir yerde kullanılmamıştır. Açıkça bu ismi ilk veren kişinin, hicri dördüncü asırda el-Mütenebbî olduğunu görüyoruz. Bu ismin verilmesinin üç sebebi olabilir:

1. *İtbâk*, *rihvet* ve *cehr* sıfatları sebebiyle Araplar ve özellikle Arap olmayanların bu harfi telaffuz ederken zorlanmaları.
2. Dil âlimlerinin, mahrecinde ihtilaf etmeleri.
3. Diğer dillerde, yerini tutacak başka bir harfin bulunmaması.

Dâd "ض" harfinin telaffuzu Türklere zor gelir. Araplara ise kolaydır diyenler olmuştur.⁶⁵ Hatta İranlıların ve Türklerin Müslümanlığı seçmeleriyle *dâd* harfinin telaffuzunda gözle görülür farklılıklar olduğu ileri sürülmüştür. O zaman Arap Dilbilimcilerinin mutlak olarak bu harfin telaffuzunun zor olduğunu söylemelerini nasıl izah edeceğiz? Filhakika hem Araplar hem de Türkler bu harfin telaffuzunda zorlanmışlardır. Zira *dâd* harfi telaffuzu zor bir harftir. Bu sebepten *dâd* harfinin mahrecinde ilk dönemlerden itibaren ihtilaf edilmiş ve *dâd* harfi, *eski dâd ve yeni dâd* diye ikiye ayrılmıştır. *Eski dâd* sesinin bugün hala Arabistan yarımadasının kuzey ve doğusundaki kırsal yerleşim yerlerinde kalıntılara rastlanılmasından hareketle⁶⁶, *dâd* sesindeki bu değişimin Kuzey Arabistan'da

⁶⁴ Azraqî, "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia", *Arabica*, 57-67.

⁶⁵ Makdisî, "Buğyetü'l-murtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye*, 131.

⁶⁶ Azraqî, "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia", *Arabica*, 57-67.

başladığını, hatta Güney Arabistan’da güçlü bir karşı çıkmayla karşılaştığını günümüzdeki kullanımı itibariyle söylemek mümkündür. Arabistan’ın kimi bölgelerinde *dâd* harfi bu değişime uğrarken, kimi bölgelerde değişime uğramamasının, bölgesel uzaklığın yerel lehçeleri koruyan kültürel bir izolasyon sağladığı tezi ile izah etmek mümkündür.

2. Dâd Harfinin Doğru Mahreci (Telaffuzu)

Arap alfabesinin 15. harfi, âdet olan transkripsiyonu *ḍ*; ebced hesabındaki değeri 800 olan *dâd*, telaffuzu zor olan bir harftir. *Dâd* harfinin mahreci, dilin sol veya sağ ya da her iki yanı ile *edrâs* denilen üst azı dişlerinden çıkar. Genellikle dilin sol tarafından çıkarılır. Sakin halinde kalkale sesi, şeddeli halinde şiddet sıfatı vermemeye özen gösterilmelidir. Telaffuzu zor bir harf olduğu için hakkında çok risale yazılmıştır. *Dâd* harfinde şiddet sıfatı yoktur. Ses ve nefes kesilmemeli ve akmaya devam etmelidir. Akan ses *dâd* vızıltısıdır. Buna *rihvət* sıfatı denir.⁶⁷

56

OMÜİFD

Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1606) *dâd* harfini; Arap âleminde *zâ*, *dâl* ve *tâ* harfleri ile ve gürültülü halde şiddet sıfatı ile okuyanların mevcut olduğunu ancak bu şekildeki kolay okuyuşu herkesin okuyabileceğini ve bunda bir zorluğun bulunmadığını, hâlbuki bütün tecvid kitaplarında bu harfin telaffuzunun zorluğundan söz edildiğini söylemektedir.⁶⁸ Ona göre *dâd* harfi, dilin sağ veya sol üst çenedeki yan dişlere fazla bastırılmadan ve dişlerin arasına sokulmadan temas ettirilmesi ile çıkarılır. Güçlü, patlamalı bir sestən zayıf bir sese doğru uzanır. Türkçede karşılığı yoktur.⁶⁹ Bu harf, “ağzın iki çene kemikleri arasındaki alanı” anlamına da gelen “şecr”⁷⁰ kelimesinden alınmış olan el-Hurûfu’ş-şecriyye diye anılan harfler arasında sayılmıştır.⁷¹

⁶⁷ Pakdil, *Ta’lim Tecvid ve Kıraat*, 99.

⁶⁸ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minâhu'l-fikriyye alâ metni'l-cezeriyye*, (Mısır: 1335), 38.

⁶⁹ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minâhu'l-fikriyye alâ metni'l-cezeriyye*, 38.

⁷⁰ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (Mısır: Matbatu’s-Saâde, tarihsiz), 2: 910.

⁷¹ Sıtkı Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvid İlmi*, (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 152.

Bu açıklamalar ışığında *dâd* harfinin yapılışını şöyle izah edebiliriz: Dilin sol veya sağ yahut her iki yanı üst azı dişlere hafifçe değdirilir. Dil kökü ve ortası üst damağa yükselir. Dilin ucu ise serbesttir. Bu esnada *zâ* sesine benzer hafif bir vızıltı duyulur. Buna *dâd* vızıltısı denir. Azı dişlerden ve dil kenarından çıktığı için bu, *dâd* sesidir.⁷²

Bu tariflerden "*dâd*" "ض" sesinin, kalın *dâl* "ذ" veya "*tâ*" "ط" değil, "*zâ*" "ظ" sesine benzer bir sesle telaffuz edildiğini söyleyebiliriz. Şimdi "*dâd*" "ض" lafzının noktalı "*zâ*" "ظ" gibi telaffuz edilmesinin delillerini sıralayalım:

(1) "*Dâd*" "ض" harfinin telaffuzunun "*zâ*" "ظ" harfine benzediğine dair pek çok kitap yazan müellif vardır. İbnu'l-Cezerî (ö. 823/1429), İmam Şatibî (ö. 790/1388), Şeyh İzzuddin er-Resa'nî (ö. 661/1263), Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1052), Cemaluddîn İbn. Malik el-Harîrî (ö. 516/1122), Şeyh Cemâlüddîn (ö. 762/1274), Muhammed b. Ahmed b. Cabir el-Hevârî (ö. 780/1378) bunlardan bazılarıdır. Bunların dışında da birçok müellif vardır.⁷³ Eğer bu iki harf arasında bir karışma ve benzerlik olmasaydı bu kadar eser yazılmazdı.

(2) "*Dâd*" "ض" harfi, özellikle Arap diline mahsustur.⁷⁴ Türklerin dilinde "*dâd*" "ض" harfi yoktur. Fakat modern Arapçada kullanılan *dâd* harfi, kalın *dâl* "ذ" veya kalın *tâ* "ط" şeklinde okunur. Arap âleminin telaffuz ettikleri *dâl* ve *tâ*, Türkçe de mevcuttur ve hatta çoğu dillerde vardır.⁷⁵

(3) Râzî, fikhî bakımdan "*dâd*" harfinin '*zâ*' harfine benzemesi namazı bozmaz⁷⁶ demıştır. Hanefi fakihî İbni Âbidîn'in (ö. 1252/1836), *Reddü'l-Muhtâr* isimli eserinde belirttiğine göre, iki harfin arasını ayırmak güç olduğundan ya da mahreçlerinin birbirine yakın olması sebebiyle

⁷² Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, 62.

⁷³ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 123-124.

⁷⁴ Ebu Hayyan, *el-İdrâk fi lisani'l-etrâk*, (İstanbul: 1931), 101.

⁷⁵ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 124.

⁷⁶ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gâyb*, (Mısır, tarihsiz), 1: 62-63.

bunlardan birinin yerine diğersinin telaffuz edilmesi çoğunluğa göre namazı bozmaz. Çünkü bunda umûmu'l-belvâ (herkesi kapsayan güçlük, zahmet) vardır.⁷⁷ Alâeddin el-Merdâvî el-Hanbelî (885/1480), Fatiha Sûresinde "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ" de geçen "dâd" "ض" harfini başka bir harfe çevirenin namazı olmaz, ama "zâ" "ظ" harfine çevirenin namazı ise olur demiştir. "Zâ" "ظ" harfinin dışındakilerde namazın bozulup bu harfte bozulmaması bize bu harfler arasındaki benzerliği ifade etmektedir. Dâd ve zâ arasında bir benzerlik olmasaydı fıki âlimlerimiz bu şekilde fetva vermezlerdi.⁷⁸

(4) *Dâd* "ض" harfinde *tefeşşî*, *rihvet* ve *istitâle* sıfatları vardır. Fakat günümüzde *dâd* yerine kullanılan kalın *dâl* "ذ" veya "tâ" "ط" harflerinde bu sıfatlar yoktur.⁷⁹ Ancak *dâd* harfinin mahreci zâ "ظ" harfine benzerse bu sıfat gerçekleşir.

(5) "ض" harfinde *nefh* sıfatı vardır. Buna zâ "ظ", *zel* "ذ" ve *zay* "ز" harfi de dâhildir. Bu ancak zâ "ظ" harfine benzeyen *dâd* "ض" harfinde gerçekleşir fakat kalın *dâl* "ذ" veya "tâ" "ط" harflerinde bu sıfat bulunmaz. Bu harfin sıfatının *zay* "ز" ve zâ "ظ" harfi ile ortak olması sebebi ile Araplar, şiirlerinin kafiyelerinde bu harfleri birbirlerinin yerine kullanmışlardır.⁸⁰ Bu harfleri sakın olarak telaffuz ederken mahrecin tamamen tıkanmaması ve dolayısıyla *dâd* harfini okurken, dil ile edrâs denilen üst azı dişler arasında havanın geçebileceği hafif bir aralığın bulunması gerekmektedir.⁸¹ Bu da *dâd* harfinde sesi ve nefesi hapsederek kalın *dâl* gibi okumanın yanlış olduğunu göstermektedir.

⁷⁷ Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, (Beyrut: tarihsiz), 1: 424-425.

⁷⁸ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 124-125.

⁷⁹ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 125.

⁸⁰ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 125.

⁸¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4: 174.

(6) Kıraat ve Nahiv kitaplarında, mesela; İbn-i Cezerî, Şatibî, Ca'beri, Ebu Muhammed el-Mekki, Cemâluddîn Malik, İbni Hâcib, ez-Zamahşerî ve Ebu Hayyân ve diğer pek çok müellifin kitaplarında *dâd* "ض" harfi için belirlenen mahreç, noktalı *zâ* "ظ" harfine benzeyen mahreçtir. Yoksa *kalın dâl* "د" veya "*tâ*" "ط" harfine benzeyen mahreç değildir.⁸² "*Dâd*" harfinin *kalın dâl* "د" veya "*tâ*" "ط" harfi şeklinde kıraat üstatlarından, *fem-i muhsin* ve dudak talimi yoluyla hiç ara verilmeden Nebi'ye (sav) ulaşan bir senetle rivâyet edilmiştir diyenlere şu şekilde cevap verilebilir: Dirâyete muhalefet eden rivâyetten ders alınmaz. Yani aklın ve naklin desteklediği sahih bilgilere ve Arap diline muhalif olan bir rivâyete itibar edilmez. Çünkü bir kıraatin kabul şartlarından birisi bir veçhe ile de olsa Arap diline uygun olmasıyla belirlenir.⁸³ Bu telaffuzun, nahiv ve kırâat kitaplarına uymadığını az önce zikretmiştik. Mahrecinden farklı bir şekilde harfleri telaffuz etmek yukarıda zikrettiğimiz kitaplara göre yanlıştır. Binaenaleyh Arapların *dâd* harfini günümüzde olduğu gibi *kalın dâl* "د" veya "*tâ*" "ط" harfine benzeterak telaffuz etmeleri de hatalıdır.

(7) Nebi'nin (sav) doğduğu Mekke ve çevresinde yaşayan Araplar, *dâd* "ض" harfini noktalı *zâ* "ظ" olarak telaffuz etmişlerdir. Hiç kimseden *kalın dâl* "د" veya "*tâ*" "ط" harfine benzeyen "*dâd*" harfinin telaffuzu işitilmemiştir.⁸⁴

(8) *Dâd* ve *zâ* harflerinin sesleri ve sıfatları birbirine yakındır. Bu iki harf, birbiri ile kardeştir. Her ikisinde de *cehr*, *rihvet*, *isti'lâ* ve *itbâk* sıfatları mevcuttur. Bu ikisi ancak birbirinden mahrecinin farklılığı ve *dâd* harfinde *istitâle* sıfatı olması ile ayrılır.⁸⁵ *Dâd* harfine mahsus bu *istitâle* sıfatı

⁸² Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 126.

⁸³ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 126.

⁸⁴ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 127. *Dâd* "ض" harfinin telaffuzunun *zâ* "ظ" harfine benzediğinin delilleri hususunda daha fazla bilgi için bk. Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 123-128.

⁸⁵ Mekki b. Ebû Talib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe*, 184; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 139; Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fi İlmi't-tecvîd*, nşr. Gânim

sayesinde ses uzar. Bu harf cezimli okunurken, ses ve nefes akıyor, tıkanıyorsa, harf yanlış telaffuz ediliyor demektir. Çünkü hem *istitâle* sıfatı kaybolmuş hem de *rihvet* yerine şiddet sıfatı verilmiş olur. Günümüz Arap dünyasında telaffuz edilen *dâd* harfinde, ses ve nefes akmayıp tıkandığı için *dâd* harfinin telaffuzu yanlış olmaktadır.

3. Dâd Harfinin Mahreci Hakkında Fakihlerin Görüşleri

Dâd harfinin değişmesi ile namazın bozulması hususundaki fukaha görüşlerini kısaca ifade edelim:

Kādihân (ö. 592/1196) “Fetâvâ’sında, kim *ğayri’l-Mağdûbi* غَيْرِ الْمَغْضُوبِ” kelimesini *tâ* “ط” ve *dal* “د” ile okursa namazı bozulur. Eğer *ve-laddâllîn* وَلَا الضَّالِّينَ” kelimesini *zâ* “ظ” veya *zel* “ذ” ile okursa namazı bozulmaz⁸⁶ demiştir. *Tâ* ط” ve *dal* “د” ile okursa namazı bozulur denmesinin sebebi, bu iki harfin mahreçlerinin birbirinden çok uzak olması ve aralarında bir benzerliğin olmamasından dolayıdır.

60

OMÜİFD

Kudûrî’nin (ö. 428/1037) şerhi “es-Siracu’l-Vehhâc”da, eğer *kâri* (okuyucu) bir harfin yerine başka bir harf okur ve bu iki harf arasında mahreç olarak bir yakınlık varsa veya tek bir mahreçte iseler namaz bozulmaz. Çünkü Arap olmayanlar bunların arasını ayıramaz. Âlimlerin genelinin görüşü budur.⁸⁷

İmam Malik (ö. 179/795), “*dâd*” ض” ve “*zâ*” ظ” harfini ayırt edemeyen kimsenin namazı ve imameti sahih olur demiştir.⁸⁸

Râzî de (ö. 606/1210) “*dâd*” harfinin “*zâ*” harfine benzemesi namazı bozmaz demiştir.⁸⁹ Çünkü *dâd* ve *zâ* arasında ciddi bir benzerlik vardır.

Kaddûrî Hamed, (Beyrut:1986), 140; Makdisî, “Buğyetü’l-mürtâd li tashîhi’ d-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 128; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kaideler*, 224.

⁸⁶ Makdisî, “Buğyetü’l-mürtâd li tashîhi’ d-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 131.

⁸⁷ Makdisî, “Buğyetü’l-mürtâd li tashîhi’ d-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 131.

⁸⁸ İbni Neccâr, “Gâyetü’l-Murâd fi m’arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü’l-mecmai’l-ilmî el-İrâkî*, 263.

Her ikisinde de *cehr*, *rihvet* ve *itbâk* sıfatları vardır. *Zâ* harfinin mahreci, dil ucu ile üst ön dişlerin uçlarıdır. *Dâd* harfinin mahreci ise, dil kenarının evveli ile azı dişlerin onlara yakın olan kısımlardır. Aralarındaki fark, *dâd* harflerindeki *rihvet* sebebiyle yayılma hâsıl olur ve *dâd* harfinin mahreci *zâ* harfinin mahrecine yakınlaşır.⁹⁰ Böylece *dâd* "ض" harfini, aralarındaki benzerlikten dolayı *zâ* "ظ" harfine benzetenlerin namazının bozulmayacağı hususunda el-Makdisî, âlimlerin icmâ ettiklerini ifade eder.⁹¹

Değerlendirme ve Sonuç

Harflerin, mahreç ve sıfat bakımından taksimi Halil b. Ahmed'e dayanır. O, sesbilimin üstadı ve öncüsüdür. Bu ilim dalında onu Sîbeveyh ve İbn Cinnî takip eder. Halîl, sesin oluşumunun akciğerlerden dudaklara doğru gelen havadan meydana geldiğini, havanın kesildiği noktada sesin oluştuğunu ve harflerin ağız, boğaz, dil ve dudaklardaki taksimatını çok önceden ortaya koymuştur.⁹² Bu sınıflamaya tabi tutulan harflerden biri de *dâd* harfidir. *Dâd* Arapçada çok eşsiz bir sestir. Bu sesin Arapçayı diğer dillerden çok farklı bir konuma getirdiği düşünülür. *Dâd* harfinin mahreci, Müslüman ülkeler arasında oldukça farklılık arz eden bir konudur. Bir kısım günümüz dilbilimcileri, eski dil bilimciler tarafından tarif edilen *dâd* sesinin günümüzde kullanılmadığını düşünmektedirler. Modern sesbilim âlimleri, *sîn* (س), *zây* (ز) ve *sâd* (ص) harflerini, *tâ* (ط), *dâl* (د), *tê* (ت) ve *dâd* (ض) harflerine katarak hepsini tek mahrece indirgemişler ve *esnânî-lesevî* (dil ucu ile üst ön diş eti) diye vasf etmişlerdir.⁹³

Dâd'ın bu modern yorumu Sibeveyh'inkinden ayrılır. Sesler zamanla değişime uğrarlar. Dolayısıyla Sibeveyh'in bahsettiği *dâd* ile günümüzde bilinen *dâd* farklıdır. O şöyle der: "Eğer *itbak* sıfatı olmazsa *tâ* harfi *dâl*

⁸⁹ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 217.

⁹⁰ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 217.

⁹¹ Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 131; İbni Neccâr, "Gâyetü'l-Murâd fi m'arifeti ihrâci el-dâd", *Mecelletü'l-mecma'î-ilmî el-İrâkî*, 263.

⁹² Ahmet Yüksel, "İlk Dönem Arap Dillerinde Fonetik Çalışmalar", *OMÜİFD*, Sayı: 24-25, (Samsun: 2007), 151.

⁹³ Temmam, *el-Lüğa*, 79.

harfine; *sâd* harfi *sîn* harfine; *zâ* harfi *zê* harfine dönüşür; *dâd* harfi ise konuşmadan düşerdi. Çünkü bulunduğu yerde kendisinden başka bir harf yoktur.”⁹⁴ Sibeveyh’in bu tanımı, o zamanki Arab’ın telaffuzuna uygundu. Dil bilimcilerinin, harflerin mahreçleri hakkındaki bu ihtilafları günümüze kadar taşıdı ve *dâd* harfinin telaffuzu hakkında iki belirgin görüş ortaya çıktı:

Bunlardan birincisi; *İstitâle* (sesin mahreçte uzaması), *nefh* (harfi telaffuz ederken arı sesine benzer bir sesin çıkması) ve *rihvet* (mahrece itimadın zayıf olması sebebiyle sesin akması) sıfatlarına uygun olarak *D-Z* karışımı bir sesle okunan *dâd*.

Diğeri; *İstitâle* ve *nefh* sıfatı bulunmayan, *rihvet*’in zıddı olan şiddet sıfatı verilerek kalın bir (*dâl*) sesiyle okunan *dâd*.⁹⁵

Günümüz Arap dünyası, ikincisini tercih etmektedir. Bu okuyuşun 62 kaynağı Mısır’dır. Mısırlıların telaffuz ettikleri *dâd* “ض” harfi günümüzdeki kalın *dâl* “د” harfine benzemektedir. Fakat bu harfi kalın *dâl* şeklinde okumakla şiddet sıfatı verilir, *rihvet* ve *istitâle* sıfatları kaybolur. Oysa bu harfte şiddet sıfatı yoktur. Harfi telaffuz ederken, sesin ve nefesin akması demek olan *rihvet* (yumuşaklık) sıfatı vardır.⁹⁶ Çünkü bugün Arapların genelinin telaffuz ettiği *dâd* “ض” sesi, tam olarak mahrecinden çıkarılmadığı için, hafifletilmiş ve sesteki eksiltme yapılarak *ıtbâk* sıfatı zayıf kalmıştır. Bundan dolayı Sibeveyh, bunu *zayıf dâd=ed-dâd ed-dâ’ife* diye isimlendirmiştir.⁹⁷ Sibeveyh’e⁹⁸ göre bu harf, sağ ve soldaki mahrecinden yeri tahrif edilmiştir.

Birinci kısımda yer alan okuyucuların başında ise Iraklılar ve Türkler gelmektedir. *Dâd* harfi Irakta *zâ* “ظ” harfinin *rihvet* şekli ile telaffuz edilir ve Arap kabilelerinin birçoğunda *dâd* “ض” harfi *zâ* “ظ” ile telaffuz edilir.

⁹⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4: 436.

⁹⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye ‘inde ulemâi’t-tecvîd*, 270-277.

⁹⁶ A. Turan Arslan, “Dâd”, *DİA*, (İstanbul: 1993), VIII, 397; Çetin, *Kur’an Okuma Esasları*, 137.

⁹⁷ Zayıf “ض” için bk. Sibeveyh, *el-Kitab*, IV, 432; es-Suyûtî, *Hemu’l-hevâmî*, 2: 228.

⁹⁸ Sibeveyh, *el-Kitab*, 2: 452.

İbrahim Enis de bu görüşü desteklemektedir.⁹⁹ Bu okuyuş, kaynaklarımızda tarif edilen *dâd* sesine daha uygundur. Meselâ; mahreci zor olan “*dâd*” “ض” harfini öğrenmek isteyenler için bir çalışma yapan İbn Neccâr, “*dâd*” “ض” harfinin noktalı “*zâ*” “ظ” harfine benzediğini, sebebinin de *istitâle* dışında bütün sıfatlarının aynı ve bu benzerliğinden dolayı iki harfin telaffuzunu birbirinden ayırmanın zor olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ İbni Neccâr’ın bu çalışması, Arap âleminde “*dâd*” “ض” harfinin ses özelliği ile ilgili müstakil olarak yapılmış ilk çalışma¹⁰¹ kabul edilmektedir.

Dâd hakkında seleflerinden farklı bir çalışma yapan Nureddin Ali b. Muhammed b. Gânim el-Makdisî de *Buğyetü'l-Murtâd li Tashîhi'z-Zâd* adlı makalesinde kendinden önceki insanların *dâd* harfinin telaffuzu konusunda akil ve nakilden uzaklaştıklarını, *dâd* harfinin doğru telaffuzunu inkâr ettiklerini, onların bu yanlışlarını düzeltme sadedinde bu makaleyi yazdığını ifade ettikten sonra¹⁰² doğru okuyuşun, “*dâd*” “ض” harfini, kalın “*dâl*” “د” veya noktasız “*zâ*” “ظ” şeklinde değil, “*zâ*” “ظ” harfine yakın olarak okumak¹⁰³ olduğunu söylemiştir.

Hasan Abbas, *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ* adlı eserinde, *dâd* “ض” harfi ile başlayan kelimelerin ses özelliğini insani duyular açısından tasnif etmiş ve Mısırlıların *dâd* “ض” harfini günümüzde ki *dal* “د” harfi ile Suriyelilerin, mufahhame ve çok şiddetli bir patlama ile, Iraklıların ise *zâ* “ظ” harfinin *rihvet* şekli ile telaffuz ettiklerini ve Arap kabilelerinin birçoğunda *dâd* “ض” harfinin *zâ* “ظ” ile telaffuz edildiğini söylemiştir.¹⁰⁴

Münir el-Ezragî, bir makalesinde Suudi Arabistan’ın Güneybatısındaki *Asir* vilâyetinde yerleşik bir hayat yaşayan *el-İrdeyn* ve *el-Madda*

⁹⁹ Enis, *el-Esvâtu'l-lüğaviye*, 54; Abbas, *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ*, 154.

¹⁰⁰ İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fî m’arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma’-ilmî el-İrâki*, 267.

¹⁰¹ İbn Neccâr, “Gâyetü'l-murâd fî m’arifeti ihrâci el-dâd”, *Mecelletü'l-mecma’-ilmî el-İrâki*, 254.

¹⁰² Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi’d-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 119.

¹⁰³ Makdisî, “Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi’d-dâd”, *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 120-121.

¹⁰⁴ Abbas, *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ*, 154.

köylerinde *dâd* sesinin karşılığı olarak kullanılan bir sestem bahsetmektedir. Yazar, günümüz Arapçasındaki hiçbir lehçede karşılığı olmayan özelliklere sahip bu sesin ilk dönem dil bilimcilerinin çalışmalarında tanımladıkları *eski dâd* sesi ile aynı özelliklere sahip olduğunu¹⁰⁵ ifade etmektedir. İhtilafları giderme adına şunlar söylenebilir:

1. Bir sesin korunmasında sosyal faktörlerin etkili olduğu muhakkaktır. Arabistan yarımadasında, izole edilmiş, dış dünya ile iletişimlerinin oldukça kısıtlı olduğu kırsal yörelerde *dâd* sesinin farklı kullanılışlarının izleri sürülebilir. Bölgesel uzaklıklar, bazen yerel lehçelerin korunmasında kültürel bir izolasyon sağlayabilir. En fasih *dâd* sesinin sağlanmasında böyle bir araştırmanın kayda değer olduğunu düşünüyorum.

2. Dâd harfinin mahreci hakkındaki bu ihtilafın giderilmesi adına İslam ülkeleri arasında uluslararası bir Kur'an sempozyumu yapılarak konunun ilmî boyutlarıyla ele alınması, Kur'an kıraatinde birliği sağlama hususunda ciddi bir adım olabilir.

3. Günümüzde *Dâd* harfini Araplar şiddetli, Türkler ise yumuşak ve akıcı okurlar. Bu iki ses arasında bir uyum olması adına; *dâd* harfini şiddet sıfatından ayırarak biraz akıcılık kazandırmak, diğer taraftan da bu akıcılığı mübalağa ile yapmamak kaydıyla bu ikisinin ortasında bir okuyuşla seslendirmenin doğru olacağı kanaatindeyim. Ne hems ne cehr, ne tam rihvet ne de şiddet, ikisinin arasında bir tilâvetle okunabilir. Burada İbni Hâcib'in, *dâd* harfinin sıfatının *hems* ve *cehr* arası olduğu¹⁰⁶ görüşüne katıldığımı ifade etmek isterim. Daha da önemlisi "*dâd*" "ض" harfinin doğru telaffuzunun *fem-i muhsin* (müşafehe) yoluyla ve *kitâbî* bilgilerle desteklenerek öğrenilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu öneriyi destekleme bağlamında, Medine imamlarından Şeyh Ali Abdurrahman Huzey-

¹⁰⁵ Azraqî, "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia", *Arabica*, 60-61.

¹⁰⁶ Çetin, Kur'an Okuma Esasları, 115; Makdisî, "Buğyetü'l-mürtâd li tashîhi'd-dâd", *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*, 121.

fi¹⁰⁷ ve Mısırlı meşhur kâri Şeyh Mahmud Halil el-Husarî¹⁰⁸ ile Trabzonlu Kurrâ hafız Ali Haydar Özak'ın¹⁰⁹ *dâd* telaffuzlarına bakılabilir.

Kaynakça

- Abbas, Hasan. *Hasâisü'l-hurûfi'l-arabiyye ve meânihâ*. Dimeşk: Menşûrât-ı İttihâdî'l-Kitâbi'l-Arab, 1988.
- al-Azraqî, Munira. "The Ancient Dâd in Southwest Saudi Arabia". *Arabica* 57, Leiden: 2010.
- Aliyyü'l-Kâri, Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali b. Sultan el-Herevî. *el-Minehu'l-fikriyye bi şerhi'l-mukaddîmeti'l-cezeriyye*. Mısır: 1368/1948.
- Aliyyü'l-Kâri, Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali b. Sultan el-Herevî. *el-Minâhu'l-fikriyye alâ metni'l-cezeriyye*. Mısır: 1335.
- Arslan, Ahmet Turan. "Dâd", *DİA*. İstanbul: 1993.
- Bergsträsser, Gotthelf. *et-Tataovuru'n-nahvî*. Nşr. Ramazan Abduttevvab, Kahire: 1982.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: 1979.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin yayınları: 26, 2011.
- Debreli, Abdülkerim. *Mizânu'l-hurûf ve şifâül-ebdân*. İstanbul: 1305.
- Ebû Hayyân, Esirü'd-Din. *el-İdrak fi lisani'l-etrâk*. İstanbul: 1931.
- el-Askalânî, Şihâbüddîn İbn Hacer. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. Mısır: 1328.
- el-Emîr, Muhammed. *Hâşiyetü'l-emîr a'lâ muğni'l-lebîb*. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, tarihsiz.
- el-Ğabbûri, Abdullah. "el-Arabiyye lügatü'd-dâd". *Nedvet Dâiretu 'Ulûmu'l-Lüğâ'l-Arabiyye*, Bağdat: 1998.
- el-Hamed, Gânim Kaddûrî. *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde ulemâ't-tecvîd*. Bağdat: 1986.
- el-Husari, Şeyh Mahmud Halil. <https://www.izlesene.com/video/mahmud-halil-el-husari-01-ok-takipli-fatiha-suresi-ve-meali-720p/9247857> (21.07.2017).
- el-Kaysî, Mekkî b. Ebû Tâlib. *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe*. Nşr. Ahmed Hasan Ferhat, 2. Baskı. Amman: 1984.
- el-Makdisî, Nüreddin Ali b. Muhammed b. Gânim. "Buğyetü'l-Mürtâd li tashîhi'd-dâd". *Mecelletü Tûrâsiyye Fasiliyye Muhkeme el-Müvedded*. tahkik: Muhammed Cebbâr el-Muaybid, Dâru eş-Şuûni el-Sikâfe el-'Âmme, sayı: 18/2, Bağdat: 1989.

¹⁰⁷ Şeyh Ali Abdurrahman Huzeyfi, <https://www.youtube.com/watch?v=45Km1nYEDDc> (21.07.2017).

¹⁰⁸ Şeyh Mahmud Halil el-Husarî, <https://www.izlesene.com/video/mahmud-halil-el-husari-01-ok-takipli-fatiha-suresi-ve-meali-720p/9247857> (21.07.2017).

¹⁰⁹ Kurrâ hafız Ali Haydar Özak, <https://www.youtube.com/watch?v=QXU4YP1Q4s> (21.07.2017).

- el-Mütenebbî, Ebû Tâlib. *Divanü'l-mütenebbi*. Kahire: 1958.
- Enis, İbrahim. *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*. Kahire: Mektebetü'l-Mısıryye, 1992.
- en-Neccâr, Ali. *el-Mu'cemu'l-Arabiyye*. Mısır: 1376.
- es-Suyûtî, Celâleddîn. *Hemu'l-hevâm*. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1327.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-A'rûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kahire: h.306.
- Gülle, Sıtkı. *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvid İlmi*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.
- Hamûde, Abdulvahhâb. "Kırâatü'l-Kur'âni'l-Kerîm bi luhûni'l-arabi lâ bi luhûni ehli'l-fisk". *Mecelletü'l-Ezher*, sayı: 2, 30:155-158, Kahire: 1958.
- Huzeyfi, Şeyh Ali Abdurrahman. <https://www.youtube.com/watch?v=45Km1nYEDDc> (21.07.2017).
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*. Beyrut: tarihsiz.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth. *Sirru Senâ'at'i-İ'rab*. tahkik. İbrahim Mustafa, Halep: 1954.
- İbn Faris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *es-Sâhibî*. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1910.
- İbn Ya'îş. *Şerhu'l-Mufasssal*. Kahire: el-Matbaatü'l-Münîriyye, tarihsiz.
- İbn Neccâr, Şemsuddîn. "Gâyetü'l-murâd fî m'arifeti ihrâci el-dâd". *Mecelletü'l-Mecma'l-İlmî el-İrâkî*, tahkik: Taha Muhsin, sayı: 2, 39:250-251, Bağdat: 1408/1988.
- 66 İbni Hişâm, el-Ensârî. *Muğni'l-lebib*, Matbaatü'l-Halebî. Kahire: tarihsiz.
- OMÜİFD İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. Dimeşk: 1345.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd*. neşreden. Ganim Kaddûrî Hamed, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Kahire: 1970.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi yayınları. 7, 30. Baskı, İstanbul: 2016.
- Muhammed Fuad, Abdalbâkî. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Mısır: Matbatu's-Saâde tarihsiz.
- Pakdil, Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları: 287, 12. baskı, İstanbul: 2017.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Mısır: tarihsiz.
- Revvây, Salâh. "el-Arabiyyetü lügatü'd-dâd...limâzâ?". *Havliyyatu Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, Kahire: 1988.
- Sağman, Ali Rıza. *Sağman Tecvidi*. İstanbul: 1955.
- Sibeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman. *el-Kitâb*. Nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn, 2. Baskı, Kahire: 1982.
- Temmam, Hasan. *Menâhîcu'l-bahs fi'l-lüğa*. Dâru's-Sikâfe-Dâru'l-Beydâ. Fas: 1985
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiu's-sahih*. Nşr. İbrahim Atve, el-Mektebetü'l-İslamiyye, tarihsiz.
- Özak, Kurrâ Hafız Ali Hadar. <https://www.youtube.com/watch?v=vQXU4YP1Q4s> (21.07.2017).

Yüksel, Ahmet. "İlk Dönem Arap Dillerinde Fonetik Çalışmalar". *OMÜİFD*, Sayı: 24-25, Samsun: 2007.

